

Тетяна Добрянська,
аспірантка НБУВ

**КИРИЛИЧНА РУКОПИСНА КНИГА XVII ст.
У ЗІБРАННІ БІБЛІОТЕКИ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА:
ІСТОРІЯ ОПИСУВАННЯ ТА ДАТУВАННЯ**

У статті вперше комплексно розглянуто кириличну рукописну книгу XVII ст., зокрема українську, із зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька як об'єкт археографії, кодикології та палеографії. Досліджено історію описування та датування рукописів від кінця XIX до 10-х років XXI ст. Уточнено час написання більшості кодексів цього зібрання, яке зараз зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 310).

Ключові слова: рукописне зібрання Історико-філологічного інституту князя Безбородька, М. Н. Сперанський, рукописна книга XVII ст., кодекс, рукопис, філігрань.

Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині (далі ІФІБ) в останній чверті XIX – 10-х роках XX ст. (нині Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя) був знаним освітнім закладом університетського типу, і одним із значних осередків розвитку археографічного, мовознавчого та літературного, палеографічного та історико-книгознавчого дослідження рукописної та книжкової спадщини України, а також осередком колекціонування рукописно-книжкової спадщини, зокрема української, що була зосереджена в рукописному відділі бібліотеки інституту. Загальна історія бібліотеки ІФІБ та її рукописної колекції висвітлено в спеціальній сучасній роботі С. М. Міщука [22].

Рукописне зібрання бібліотеки Інституту складалося поступово. Його історія безпосередньо пов'язана з історією ІФІБ (1820–1832 – Гімназія вищих наук князя Безбородька; 1832–1840 – Фізико-математичний ліцей; 1840–1875 – юридичний ліцей; 1875–1919 – Історико-філологічний інститут, який із 1920 р. був реорганізований в Інститут народної освіти, з 1934 р. – Педагогічний інститут). Фундатором бібліотеки був перший почесний попечитель гімназії граф О. Г. Кушельов-Безбородько, який власним коштом добудував приміщення гімназії й передав до неї бібліотеку покійного князя О. Безбородька, яка складалася з 2500 томів і мала необхідну літературу для навчання й виховання майбутніх гімназистів. Про що він

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
сповістив 8 червня 1818 року міністра народної освіти Росії князя О. М. Голіцина. З відкриттям в 1820 році Ніжинської гімназії розпочала роботу й бібліотека, яка також поповнювалася й рукописними книгами, й діловими джерелами. Одним із перших рукописів був «Корабль Черниговской семинарии...» 1805 р., передарований до бібліотеки князем Безбородьком 1822 р. [28, с. 98]. Серед подарованих рукописів були й кириличні писемні пам'ятки XVII ст., зокрема «История в память прийдущим родам...», що надійшла від професора К. Мойсеєва 29 березня 1838 р. [28, с. 86]. Рукописний відділ бібліотеки був започаткований у 1858 р., коли князь Г. О. Кушельов-Безбородько купив рукописи творів М. Гоголя та його листи й подарував бібліотеці Ліцею [28, с. 103].

Значного розвитку бібліотека отримала вже при ІФІБ, коли нею опікувався його перший директор-фундатор М. О. Лавровський, відомий педагог, державний діяч в галузі освіти і науки, доктор слов'янської словесності та педагогіки, академік (з 1890), під керівництвом якого (1875–1882) Інститут став потужним навчальним центром освіти. Директор інституту вважав бібліотеку важливим чинником у забезпеченні якісного навчального та наукового процесів. Надбанням інституту стала створена цінна рукописна колекція слов'янської спадщини. Віддав бібліотекою безпосередньо директор Інституту, оскільки не було посади завідувача бібліотеки, її було введено тільки в 1924 р. Рукописне зібрання ІФІБ складалося й поповнювалося за рахунок купівлі цілих бібліотек, у складі яких були й рукописи: академіка й професора Московського університету С. П. Шевирьова (1876), професора Лейпцизького університету Ф. Річля (1877), покійного професора В. В. Качановського (1902), а також – одиничних пожертв від викладачів та студентів інституту. Значна кількість рукописів була подарована професором інституту М. Н. Сперанським. Для упорядкування бібліотеки С. П. Шевирьова був запрошений відомий український бібліограф С. І. Пономарьов, який склав систематизований інвентар та картковий каталог. У складі цієї бібліотеки було 52 рукописи, які стали ядром рукописної колекції книгозбірні ІФІБ. Найбільше надходження, 61 рукопис, був від В. В. Качановського. У 1902 р. рукописний фонд зріс до 183 одиниць зберігання. У 1904–1905 рр. фонд значно поповнився й документальними матеріалами XV–XIX ст., перелік яких загально поданий в останньому каталожному описі М. Н. Сперанського [28, с. 38–40]. Була організована спеціальна бібліотечна комісія, яка займалась комплектуванням, систематизацією книг та створенням каталогів. Співробітники Інституту брали на себе обов'язки бібліотекаря в книгозбірні. Викладачі й студенти інституту досліджували рукописне

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34 зібрання та брали активну участь в його описуванні – безпосередньо професори Є. В. Петухов та М. Н. Сперанський. У 1893–1895 роках, за ініціативою інспектора ІФІБ, професора грецької словесності А. В. Добіаша було здійснено реорганізацію бібліотеки. Станом на 1895 р. історія та книжкові фонди бібліотеки, зокрема рукописне зібрання, були висвітлені у спеціальній статті професора А. В. Добіаша, що була опублікована у зачаткованому інститутом періодичному виданні «Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине» [9, с. 3]. У 1895 р. рукописний фонд досяг 100 одиниць зберігання. Рукописний фонд відділу інститутської бібліотеки активно формувався протягом 1890–1905 рр. переважно з пожертвувань.

Викладачами та студентами інституту проводилося дослідження та наукове описування рукописних писемних пам'яток, укладалися каталоги. Плідно в цьому напрямі з останньої чверті ХІХ ст. працювали М. І. Лілеєв, В. В. Качановський, Є. В. Петухов, М. Н. Сперанський, М. М. Бережков, П. О. Заболотський, О. Ф. Музиченко та ін. [23, с. 321–322]. Так, М. І. Лілеєв [25], який працював у бібліотеці Інституту впродовж 1883–1997 рр., власноруч розпочав редагування та створення карткового каталогу на усі бібліотечні фонди. М. І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам'яток бібліотеки, він першим складає попередній опис рукописних книг, які надалі описуються студентами Інституту під керівництвом М. Н. Сперанського [22, с. 16; 24, с. 263–264]. Є. В. Петуховим [25], в роботі «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко» (1895) [27] були описані найбільш цінні, на думку автора, рукописи із зібрання бібліотеки. Розвідка містила, як зазначає С. М. Міщук, перелік та опис рукописних пам'яток ХVІ–ХІХ ст., які мали історичну цінність та слугували джерельною базою для розвитку таких спеціальних галузей, як історія мови, літератури, української книги та вітчизняного бібліотекознавства [25, с. 50]. Скромно названі вченим «Заметками», насправді були ґрунтовними археографічними описами 21 рукопису, зробленими на тогочасних наукових засадах. М. Н. Сперанським [21] вперше були підготовлені каталожні описи рукописів бібліотеки ІФІБ: «Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине» (1900; 1901); «Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине», рукописи, придбані бібліотекою в 1901–1903 та 1904–1905 роках (1903; 1905) [28–31]. Ці описи не мали назви «каталог», оскільки були своєрідними науковими дослідженнями кожного рукопису в його

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34 багатоаспектному контексті як пам'ятки історії, літератури, культури [21, с. 254].

М. Н. Сперанському належать, як зазначає С. М. Міщук, найбільші здобутки в галузі камеральної археографії рукописних книг, який першим науково описав цей фонд та керував науковим археографо-палеографічним описом рукописних книг та стародруків колекцій Бібліотеки. Описи понад половини усіх рукописів було укладено під керівництвом професора М. Н. Сперанського. Спочатку до цього процесу були залучені студенти та молоді дослідники, які отримали значний досвід та практику описування рукописних джерел, склали матеріали до каталогу. Ці матеріали були доопрацьовані та відредаговані М. Н. Сперанським і видані як науковий каталог Бібліотеки в 1900 р. [21, с. 250; 24, с. 265]. Видання каталогів 1901, 1903 та 1905 рр. було підготовлено вже самим М. Н. Сперанським. Каталог був побудований за хронологічним, тематичним та мовним принципами. Усі рукописи збірки у каталозі розподіляються на старожитні (богослужбові, світські та спеціальні, актові та історико-правові документи), нового часу (твори класицизму, історико-правові, статистичні та історико-краєзнавчі праці, автографи видатних діячів та письменників, матеріали до історії навчальних закладів Правобережної України) та іноземні (грецькі, курси лекцій, переважно німецьких учених). Опис супроводжувався предметно-іменним покажчиком, науково-бібліографічним апаратом, який спирався на всі досягнення у галузі камерального опису рукописів другої половини ХІХ ст. [22, с. 18]. Він містить важливий атрибууючий апарат – зразки, таблиці, присвячені кириличним рукописам, що дозволяють точніше атрибуувати та ідентифікувати рукописи [21, с. 251]. Філіграні визначаються за спеціальними довідниками та каталогами К. Я. Тромоніна, М. П. Лихачова [32; 19]. Таким чином, наголошує С. М. Міщук, описи ґрунтуються на системному методі, залучається вся можлива атрибууюча довідкова база, що була відома на початку ХХ ст. [24, с. 267].

С. М. Міщуком надано таку характеристику описів рукописів, здійснених для даного каталогу: «Описи були укладені на високому й на сьогодні археографічному та палеографічному рівні; наведені детальні палеографічні особливості рукописів, що надає можливість отримати повне уявлення про походження рукопису, відмінності у палеографії та текстології, зокрема подаються різночитання у порівнянні з опублікованими списками тексту пам'ятки, подані мовні особливості, графіка окремих літер, посилання на видання списків рукопису, повністю розписується склад збірок» [21, с. 252; 24, с. 267]. Ученим відмічається, що каталог містить ґрунтовну наукову бібліографію кінця ХІХ – початку

XX ст. як науково-довідковий апарат. Ним також подається схема, за якою здійснені каталожні описи: назва, дата рукопису (за філігранями та палеографією), формат, кількість аркушів, тип письма, атрибуція філіграней, оправа, ілюмінація (заставки та мініатюри); графіка письма, особливості правопису, склад рукопису з повним розписом збірника, наявність маргіналій та власницьких записів; стан збереженості та характер пошкодження. При цьому відмічає, що порядок рубрик цієї схеми не був чітко усталеним (наприклад, інколи інформація про оправа міститься на початку або наприкінці опису) [21, с. 252].

Укладені М. Н. Сперанським каталоги й до сьогодні, як наголошує С. М. Міщук, не втратили своєї наукової цінності і залишаються єдиним повним довідником, що присвячений комплексному науковому опису та одночасно дослідженню рукописної спадщини, зібраної в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині [21, с. 254; 23, с. 231]. Ним послуговуються й нині в Інституті рукопису НБУВ, в колишньому відділі рукописів Всенародної бібліотеки України, до якого рукописне зібрання Бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька було передано 27 листопада 1934 р. із Ніжинського педагогічного інституту, за розпорядженням Музейного відділу НКО УРСР від 15 листопада 1934 р. Нині, в книгосховищі Інституту рукопису зібрання ІФІБ зберігається у ф. 310 під валовою нумерацією, поданою в каталогах М. Н. Сперанського (далі в статті посилання на рукописи подаються за цією нумерацією, з виділенням номеру напівжирним курсивом).

Загальна інформація про рукописні книги XVII ст. в рукописно-книжкових зібраннях Інституту рукопису НБУВ, зокрема ІФІБ, подана в роботі М. К. Іваннікової [10].

Рукописна кирилична книга XVII ст. займає чільне місце в зібранні рукописів ф. 310. Нараховується, за каталожними описами, 34 кириличні кодекси та уривки, зокрема українського походження (*№ 11, 16, 17, 28, 31, 118, 155, 158, 174*). Книжковий репертуар зібрання складають писемні пам'ятки канонічні (Апостол), житійні (Життя святих, Мінея), історичні (Хронографи, літописи), музичні (Ірмологіони, Празники), навчальні (Буквиця), збірники різного складу та ін.

Описування й дослідження рукописних книг XVII ст. відбувалося при опрацюванні, описуванні та вивченні рукописного зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Першою такою працею, як вже зазначалося, були «Заметки о некоторых рукописях...» (1895) професора інституту С. В. Петухова, яким було описано 21 кириличний рукопис, з яких шість, з рукописної колекції

бібліотеки московського професора С. П. Шевирьова, ученим було віднесено до XVII ст.: два Златоуста, Паренезис Єфрема Сирина, Повчальні слова Авви Дорофея, Троянська війна (27, с. 117, № 38).

М. Н. Сперанським протягом 1900–1905 років були видані описи писемних пам'яток рукописної збірки бібліотеки, це 183 рукописні книги й уривки, актові матеріали та ін. [28–31]. До кириличних кодексів XVII ст. вченим було зараховано 34 писемних пам'яток (*№ 4, 6, 7, 11, 12, 17, 20–23, 28, 30–32, 35, 38, 39, 41, 50, 100–102, 118, 128, 129, 155, 158, 161, 166, 168, 169, 174–176*), в тому числі датовані XVI/XVII та XVII/XVIII ст.

Описані в каталозі Петухова кириличні пам'ятки як рукописи XVII ст. під № 38, у каталозі Сперанського вміщені під *№ 15, 16, 12, 11, 35, 32*. М. Н. Сперанським було передатовано XVI століттям два *Златоуста* (*№ 15, 16*, за Петуховим № 4, 3): перший приблизно 1564 р., водяний знак – рука з короною, альбом Тромоніна, л. XXII, № 349, 350, 352, 353 [28, с. 34–36; 32]; другий 1600 р., листопада. С. В. Петуховим було проставлено час написання 1601 р., оскільки, як указував М. Н. Сперанський, ученим не було враховано, що рік є вересневим [28, с. 37]. В наш час, О. А. Івановою, проведено уточнення жанру, датування та опис кодексу під *№ 15* як *Златоуст річний* повний з додатковими статтями, 1571 р., для каталогу кириличних рукописних книг XVI ст. Інституту рукопису НБУВ. Златоуст під *№ 16* до цього каталогу не включений [13, с. 219–221, № 115].

У 1914 р. рукописи й стародруки інститутської бібліотеки досліджувалися під час роботи в Ніжині 18–20 лютого семінару руської філології професора В. М. Перетца [26], у висновках якого було відмічено цінність писемної й друкованої спадщини, що зберігається в бібліотеці. Учасниками семінару були зроблені доповіді на тему власних студій у книгосховищі (про окремі пам'ятки, їх походження, побутування у списках, редакції списків, методи їх дослідження, зміст), які продемонстрували тогочасний розвиток критичного методу в археографії та текстології пам'яток [20, с. 33]. Під час роботи семінару були досліджені й дві писемні пам'ятки XVII ст.: В. М. Перетцем *Життя тверського князя Михайла Ярославовича* (*№ 23*) [26, с. 12–20] та О. С. Грузинським *Буквиця* (*№ 32*) [26, с. 22–23].

Тільки з 70-х років XX ст. кирилична рукописна книга XVII ст. із ніжинського зібрання знову починає цікавити вчених, які досліджують рукописну книгу як кодекс, проте вивчалися тільки окремі світські та музичні рукописи. Світські писемні пам'ятки розглядала О. М. Апанович (1977, 1978), зокрема кодикологічні записи *Паренезиса Єфрема Сирина* та *Хронографа* (*№ 12, 39*) [1, с. 30, 42; 2]. Археографічне, історико-кодикологічне та палеографічне дослідження отримали лише два

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
Хронографи (№ 38, 39) в роботах Л. А. Гнатенко (1995) [4, с. 41–42, 59–60, 80–81, № 12, 36, 72; с. 60, № 37] та М. К. Іваннікової (2002) [11, с. 225–230, № 2, с. 222–225, № 1]. Більше уваги приділено вивченню й описуванню музичної рукописної книги у роботах Ю. П. Ясіновського (з 80-х років ХХ ст.) та Е. С. Клименко (з кінця ХХ ст.) (№ 4, 128, 129, 158, 176) [33, с. 154; 34, с. 194, № 198; 16, с. 120–125, № 17, с. 135–140, № 21, с. 194–195, № 55, с. 198–200, № 58].

Як бачимо, рукописна книга ХVІІ ст. ніжинського зібрання ще комплексно не досліджена як об'єкт кодикології та палеографії, лише окремі писемні пам'ятки, серед яких і українські, вивчаються й переписуються сучасними вченими. Поза увагою дослідників залишається той факт, що для недатованих рукописних кодексів та уривків ХVІІ ст. в каталозі М. Н. Сперанського (як і у Є. В. Петухова) переважно не встановлено вузьких дат написання, не залучені, за винятком декількох рукописів, філігранологічні довідники К. Я. Тромоніна (1844) [32] та М. П. Ліхачова (1899) [19]. Датування переважно подається за широкими хронологічними рамками у формі констатації, що рукопис писаний півуставом чи скорописом такого-то часу, тобто використовувалися палеографічні датуючі ознаки письма. Тому в роботі ми більше уваги приділили саме встановленню більш точної дати написання рукописів. Проведено атрибуцію всіх рукописів із уточненням їх датування.

Далі простежимо як кодекси й уривки кирилических рукописних книг ХVІІ ст. зібрання бібліотеки ІФІБ описувалися вченими, розглядаючи безпосередньо датування рукописів, проведеного в попередніх працях і при написанні даної статті. Матеріал дослідження подається у послідовності одиниць зберігання фонду № 310 Інституту рукопису, за валовою нумерацією каталогу М. Н. Сперанського. Назва рукопису та час написання – за уточненими нами даними, при цьому відмічаються розбіжності з даними попередніх описувачів і дослідників. Спочатку розглядаються рукописи ХVІІ ст., потім подається інформація про рукописи передатовані й віднесені до інших століть.

При датуванні кирилических кодексів та уривків були використані альбоми філіграней С. М. Бріке (далі подається як Brique) [35], О. О. Гераклітова (Гераклитов) [3], Т. В. Діанової (Дианова 1989, 1996, 1998) [68], Т. В. Діанової та Л. М. Костюхіної (Дианова 1980) [5], І. М. Каманіна та О. Вітвіцької (Каманін) [14], С. О. Клепикова (Клепиков) [15], Е. Лауцявичюса (Лауцявичюс) [17], М. П. Ліхачова (Лихачев) [19], К. Я. Тромоніна (Тромонин) [32], Е. Хівуда (Heawood) [37], В. А. Черчіля (Churchill) [36]. При описуванні писемної пам'ятки відмічається ступінь відповідності

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
філіграні рукопису щодо рисунка альбому-довідника: тотожна – тотож., схожа – сх., подібна – под.

При археографічному та кодиколого-палеографічному вивченні кирилических писемних пам'яток ХVІІ ст. ніжинського зібрання та критичному перегляді даних попередніх каталогів та досліджень окремих рукописів нами були опрацьовані такі 28 кирилических рукописних кодексів та уривків:

№ 4. Обиход, Октоїх та Ірмологій. 70–80-ті роки ХVІІ ст. 4°, 236 арк. Філігрань *голова блазня* двох типів: I – з 5 зубцями на комірі, має два варіанти: 1) напр. арк. 1–25, 87–94, под. Дианова 1980, № 354–355 (1683); под. Churchill, № 348 (1672); 2) // NIM, напр. арк. 26–49, 178–205, под. Дианова 1997, № 182 (1678, 1682); II – з 7 зубцями на комірі // НІН, напр. арк. 117–147, сх. Дианова 1997, № 510 (1672), № 511 (1678–1680). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведено Е. С. Клименко. [16, с. 120–125, № 17]. У каталозі М. Н. Сперанського (далі – У Сперанського) кодекс подано як Обиход церковний нотний, писаний півуставом ХVІІ ст. [28, с. 19–20]. В Ю. П. Ясіновського Обиход крюковий останньої чверті ХVІІ ст. [33, с. 154, № 177].

№ 6. Октоїх. 60–70-ті роки ХVІІ ст. 2°, 263 арк. Філігрань проглядає не чітко, можливо це – *хрест*, напр. арк. 63, сх. Дианова 1980, № 587 (1676), сх. Лауцявичюс № 1750 (1667). У Сперанського писаний півуставом кінця ХVІ або початку ХVІІ ст. [28, с. 22–23].

№ 7. Мінея службова на червень. Початок ХVІІ ст. 4°, 328 арк. [28, с. 23]. Філігрань *кувшин / TAV*, напр. арк. 119/124, сх. Дианова 1989, № 66 (1602).

№ 11. Повчальні слова Авви Дорофея. 10–20-ті роки ХVІІ ст. 4°, 166 арк. Філіграні: 1) *герб*, напр. арк. 81/84, сх. Каманін, № 847 (1614–1615), сх. Лауцявичюс № 1173 (1616); 2) *орел одноголовий*, напр. арк. 137/140, сх. Лауцявичюс № 184 (1629–1631); 3) *герб*, арк. 144–145, сх. Каманін № 1138 (1624) та інші знаки. В опису Є. В. Петухова вказано, що рукопис писано півуставом ХVІІ ст., а в Сперанського уточнено – писано півуставом у першій половині ХVІІ ст. [27, с. 14, № 6; 28, 29].

№ 17. Збірник слів та житій. 20-ті роки ХVІІ ст. 4°, 457 арк. Філігрань *кувшин*, напр. арк. 1314, сх. Гераклитов 1963, № 777, 789 (1625, 1626). У Сперанського – Збірник, писаний півуставом першої половини ХVІІ ст. [28, с. 38–43].

№ 20. Житіє Варлаама Хутинського. Остання чверть ХVІІ ст. 4°, 177 арк. Філіграні: 1) *герб міста Амстердама / B // PD*, напр. арк. 2/5, сх. Гераклитов № 31 (1689); 2) *голова блазня*, напр. арк. 33/39, сх. Гераклитов

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34 № 1374 (1678). У Сперанського – писано півуставом кінця XVII ст., на папері водянні знаки двох типів: на арк. 18 знак, схожий із № 857 у Тромоніна (початок XVII ст.), на арк. 9–177 знак, схожий № 384, 385 у Тромоніна (кінець XVII ст.: 1676–82) [28, с. 46–47].

№ 21. Житіє Кирила Білозерського. 60–70-ті роки XVII ст. 4^о, 104 арк. Філігрань *герб міста Амстердама*, напр. арк. 51/52, сх. Дианова 1998, № 229 (1667). У Сперанського – писано півуставом другої половини XVII ст., водянні знаки по типу підходять до № 484–488 прикладів альбому Лихачова 1899, віднесених у нього до 1650–1700 рр. [28, с. 47–48].

№ 22. Служба і житіє Мартина Білозерського. 40-ві роки XVII ст. 4^о, 120 арк. Філігрань *голова блазня*, напр. арк. 18/19, сх. Гераклитов, № 1411 (1648). У Сперанського – рукопис писаний півуставом останньої чверті XVII ст. [28, с. 48–49].

№ 23. Житіє тверського князя Михайла Ярославовича. 80–90-ті роки XVII ст. 4^о, 161 арк. Філіграні: 1) *голова блазня*, арк. 1–35, сх. Гераклітов, № 1388 (1692); 2) *герб міста Амстердама*, арк. 38–61, сх. Дианова 1998, № 32 (1690, 1691). У Сперанського – писано півуставом у другій половині XVII ст. [28, с. 49–50]. В. М. Перетц пішов за широким датуванням М. Н. Сперанського часу написання рукопису і, досліджуючи текст Житія, встановив, що він належить до третьої редакції Житія, тому що містить надгробний плач княгині, далі похвалу й сказання про перенесення мощів (1655) [26, с. 12].

№ 28. Збірник житій. Конволют. 40–50-ті роки XVI ст. 40-ві роки XVII ст. 4^о, 600 арк. (арк. 1–247 40-ві роки XVII ст.; арк. 248–660 40–50-ті роки XVI ст.). Філіграні: 1) *долоня з літерою О в манжеті з фестонами, під короною* (арк. 238/239), тип Лихачев № 1770 (1550 р.); 2) *долоня в манжеті з фестонами, під короною* (арк. 382), тип Лихачев № 1746 (1551 р.); 3) *літера Р* (арк. 199/202) тип Briquet № 8627, 8645 (1540 р.); 4) *стовпи* (арк. 6/9), тип Гераклитов № 1125, 1129 (1636–1638 рр.). Передатування та опис кодексу проведено О. А. Івановою [13, с. 186–187, № 91]. У Сперанського вказано – Збірник. Арк. 1247 зв. писано скорописом початку XVII ст., арк. 248–660 – півуставом кінця XVII ст. [28, с. 57–61].

№ 30. Торжественник на травень. Середина XVII ст. 4^о, 262 арк. Філігрань *герб / В*, напр. арк. 59/60, сх. Дианова 1980, № 217 (до 1642), № 218 (1643), та ін. водянні знаки. У Сперанського – писано півуставом XVII ст. [28, с. 63–67].

№ 31. Тихвинській Богоматері служба та чудеса. Кінець XVII ст. 4^о, 348 арк. [28, с. 67–70]. Філігрань *герб міста Амстердама*, напр. арк. 3/4, 93/94, сх. Дианова 1998, № 145 (1692).

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34

№ 32. Буквиця. Кінець XVII ст. Свиток у паперовий стовпець довжиною в п'ять аркушів. Філігрань *герб / Н[IC]*, сх. Дианова 1980, № 884 (1699). В опису Є. В. Петухова рукопис подано без назви, а як свиток, писаний скорописом XVII ст. [27, с. 14, № 8]. У Сперанського – *Пропис*, писано скорописом кінця XVII ст. [28, с. 70]. Назвав рукопис *Буквицею* О. С. Грузинський, вивчаючи й описуючи його в 1914 р., відзначивши, що він може слугувати надійним посібником при вивченні московського скоропису XVII ст., оскільки є скорописною азбукою, з цікавими варіантами різних букв, хоча й обривається літерою *П* [26, с. 2123].

№ 35. Троянська війна. 90-ті роки XVII ст. 4^о, 234 арк. Датування кодексу проведено М. К. Іванніковою при написанні дисертаційної роботи [12, список джерел № 75]. В описах Є. В. Петухова та М. Н. Сперанського вказано, що рукопис писано скорописом XVII ст., у Сперанського ще відзначено, що на аркушах є водяний знак *леви, які підтримують щит з хрестами і короною* (тобто *герб міста Амстердам*. – Т. Д.) [27, с. 14, № 7; 28, с. 79].

№ 38. Хронограф. 40-ві роки XVII ст. 2^о, 749 арк. Встановлення редакції кодексу (Хронограф руський 1620 року, другої редакції) та датування проведено М. К. Іванніковою [11, с. 225–230, № 2]. Дослідницею виявлено в кодексі одинадцять філіграней XVII ст., зокрема п'ять типів *лілії на щиті під короною* – напр. арк. 1–8, сх. Дианова 1980, № 905 (1643); арк. 57–264, тотож. № 2165 (1639); арк. 729–741, сх. Дианова 1980, № 917 (1636) (Данова, 1980), та *лев у гербовому щиті*, арк. 233–248, тотожн. Дианова 1980, № 866 (до 1642); *герб базеля*, арк. 267–270, сх. Дианова 1980, № 1139–1140 (1632, 1646–1654). У Сперанського – писано скорописом XVII ст. [28, с. 81–83]. Л. А. Гнатенко датувала рукопис 30–40-ми роками XVII ст., і вказувала на філігрань *лілія на щиті під короною*, сх. Лауцявичюс № 2165, 2166 (1639, 1643–1644) [4, с. 41–42, 59–60, 80–81, № 12, 36, 72].

№ 39. Хронограф. 80-ті роки XVII ст. не пізніше 1693 р. 2^о, 677 арк. Філіграней вісім, серед них, *лілія під короною на генеральному щиті*, арк. 1–7, 16–39, 45–98, 107–186, 188–219, 264–271, 295–469, 522–647, под. (без літер *LD*) Лауцявичюс № 2165, (1639), Дианова 1980, № 910 (1647 р.) та п'ять типів *голови блазня*, зокрема, напр. арк. 235–242, тотож. Дианова 1997, № 199 (1677–1683), арк. 99–106, тотож. Дианова 1997, № 233 (1680). Встановлення редакції кодексу (Хронограф руський 1620 року, першої редакції) та датування проведено М. К. Іванніковою [11, с. 222–225, № 1], пізніше, в дисертаційній роботі, час написання кодексу вченою подано як 70–90-ті роки XVII ст. [12, список джерел № 77]. У Сперанського – писано скорописом XVII ст. [28, с. 83–85]. Л. А. Гнатенко датувала рукопис

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34
серединою XVII ст., і вказувала на філігрань *лілія на щиті*, сх. Лауцявичюс, № 2165 (1639 р.) [4, с. 60, № 37].

№ 41. *«История в память приидуцим родам...»*. *Остання чверть XVII ст. 2°, 306 + VIII арк.* [12, список джерел № 78]. У Сперанського – рукопис XVII ст. з водяними знаками декількох видів: 1) більш всього підходить до № 457 (XVII), 2) до № 469 Лихачова (1676) [28, с. 86].

№ 100. *Служба і життє Олександра Свирського. Друга чверть XVII ст. 8°, 194 арк.* Філіграні: 1) *герб*, арк. 78/1314, сх. Дианова 1980, № 1055 (1629); 2) *ріг достатку*, арк. 54, 61/56, 59, сх. Дианова 1980, № 1134 (1647). У Сперанського – писано півустанов XVII ст., і зазначено, що на звороті верхньої кришки оправи є запис, зроблений скорописом 1 вересня 1700 р. [29, с. 4–5].

№ 101. *Служба і життє Макарія Желтоводського. 20-ті роки XVII ст. 4°, 115 арк.* Філіграні: 1) *виноград / IB*, напр. арк. 42/45, тож. Дианова 1980, № 101 (1623); 2) *орел двохголовий / IM*, напр. арк. 98/101, сх. Дианова 1980, № 1024 (1628, 1629). У Сперанського – писано півустанов кінця XVII ст. [29, с. 5–6].

№ 102. *Збірник старообрядницький. Конволют. 60–70-ті рр. XVII ст., початок XVIII ст. 8°, 349 арк.* Філіграні: 1) *герб*, напр. 34, 35/40, 41, сх. Дианова 1980, № 263 (1670); *герб міста Амстердама*, напр. арк. 129, 136/132, 133, сх. Дианова 1980, № 176 (1700). У Сперанського – писаний півустанов з кіновар'ю різних рук кінця XVII початку XVIII ст. [29, с. 613].

№ 118. *Зерцало – Пчола. Конволют XVII–XVIII ст. 4°, 239 арк.* Філіграні на аркушах 1126, на яких писано текст Зерцала, не простежуються, це свідчить про те, що рукопис створений у XVII ст. [18, с. 43]; наявні філіграні з арк. 127, текст Пчолы писаний на аркушах 135–239: 1) *герб міста Амстердам // CPPDC*, напр. арк. 135/140, сх. Дианова 1998, № 204 (1687); за таблицею в альбомі Клепикова під № 960 зазначено ці літери і вказано 1702, 1703 рр.; 2) *лев*, напр. арк. 191/198, сх. Лауцявичюс № 2317 (1702). У Сперанського – Збірник, рукопис XVII ст. південно-руського скоропису. [29, с. 28–30].

№ 129. *Празники. Кінець XVII – початок XVIII ст. 4°, 180 арк.* Філіграні: *голова блазня з 7 зубцями // FL*, арк. 1–173, сх. Дианова 1997, № 341, 343 (1691); *герб 7 провінцій // CDG*, арк. 175–178, под. Неаууд № 3146 (1711). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведені Е. С. Клименко [16, с. 194–195, № 55]. У Сперанського Свята на ногах, писано півустанов XVII ст. [30, с. 5–6], в Ю. П. Ясіновського – писано в першій половині XVIII ст. [33, с. 154].

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34

№ 155. *Апостол. Початок XVII ст. 8°, 357 арк.* Філігрань проглядає погано, [літера R під короною], подібна Дианова 1980, № 47 (1600). У Сперанського – писано півустанов XVII ст. [31, с. 14–15].

№ 158. *Ірмологіон. Остання третина XVII ст. 4°, 270 арк.* Філіграні: 1) *герб*, Каманін № 727–729 (1679); 2) *герб м. Шенберга*, Каманін № 1082 (1680) Датування і опис проведено Ю. П. Ясіновським. [33, с. 154, № 183; 34, с. 194, № 198]. У Сперанського Обиход нотний, південно-руського письма кінця XVII або початку XVIII ст. [31, с. 15].

№ 166. *Новий літописець. Кінець XVII ст. 4°, 411 арк.* Датування кодексу проведено М. К. Іванніковою при написанні дисертаційної роботи [12, список джерел № 79]. У Сперанського – писаний скорописом другої половини XVII ст. [31, с. 25].

№ 169/І. *Мінея службова. XVI–XVII ст. 2°, 1 арк.* [31, с. 28]. Уривок знаходився разом із двома уривками XVI ст., при звірці ніжинського зібрання 31. 03. 1966 р. ця одиниця зберігання не була виявлена.

№ 174. *Збірник слів та повчань. 80–90-ті роки XVII ст. 4°, 31 арк.* Філігрань *герб міста Амстердама // IM*, напр. арк. 16–19, сх. Дианова 1998, № 290 (1688–1690). У Сперанського – Збірник, писаний скорописом кінця XVII ст. [31, с. 30–32].

№ 175 *Збірник іночеський. 70–80-ті роки XVII ст. 8°, 144 арк.* Філігрань *голова блазня*, напр. арк. 8788, сх. Лауцявичюс № 2573 (1680). У Сперанського – писано скорописом XVII ст. [31, с. 32–33].

№ 176. *Обиход та Трезвони. 80–90-ті роки XVII ст. 8°, 251 арк.* Філіграні: *герб Амстердама* чотирьох різновидів: 1) арк. 2–35, сх. Дианова 1998, № 363 (1696–1703); 2) арк. 45–60, сх. Дианова 1998, № 96–103 (1693–1696); 3) арк. 149–177, сх. Дианова 1998, № 230–231 (1678, 1681); 4) арк. 90–191, под. Дианова 1998, № 229 (1667); *голова блазня з 7 зубцями на комірці*, має два варіанти: 1) арк. 9–16, 108–115, сх. Дианова 1997, № 432 (1692, 1693); 2) арк. 213–221, сх. Дианова 1980, № 494 (1690); *герб 7 провінцій*, арк. 38–44, 61–89, 116–123, под. Дианова 1980, № 874–881 (1687–1693). Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведено Е. С. Клименко [16, с. 135–140, № 21]. У Сперанського – Збірник нотний кінця XVII ст. [31, с. 33–34], у Ю. П. Ясіновського Ірмологіон крюковий кінця XVII – початку XVIII ст. [33, с. 154, № 184].

Серед кириличних кодексів та уривків ніжинського зібрання, які в каталогах М. Н. Сперанського датовані XVII або кінцем XVII – початком XVIII ст., сучасними дослідниками були передатовані й описані як писемні пам'ятки XVI, кінця XVI – початку XVII та XVIII ст.: Л. А. Гнатенко (№ 12, 50, 168), О. А. Івановою (№ 28, у складі конволюта, див. вище поданий опис рукопису), Ю. П. Ясіновським, Е. С. Клименко (№ 128).

№ 12. *Паренезис Ефрема Сирина. Середина XVI ст. 2^о, 241 арк.* Філігрань *герб*, сх. Лихачов, № 2879 (1530–1550). Передаткування кодексу, для даної статті, було проведено Л. А. Гнатенко. У Сперанського – писано півустановом XVII ст. [31, с. 2932].

№ 50. *Степенна книга. Кінець XVI – початок XVII ст. 2^о, 775 арк.* Філіграні: 1) глечик / *GP* (арк. 4), сх. Briquet № 12804 (1587 р., 1588 р., 1596 р.); 2) глечик / *INV* (арк. 307), сх. Briquet № 12766 (1596 р.); 3) глечик / *PO* (арк. 610), сх. Briquet № 12766 (1596 р.); 4) глечик / *BR* (арк. 770/771), сх. Briquet № 12781 (1573 р.); 5) глечик / *BI* (арк. 773), сх. Briquet № 12742 (1550 р., 1557 р., 1585 р.); 6) глечик із двома ручками / *OIV* (арк. 127), сх. Дианова 1989 № 367 (1607–1610 pp.). Уточнення часу написання й опис проведено Л. А. Гнатенко. Як вважає дослідниця, читання ніжинського списку ближчі до Ермітажного, кінця XVI ст., та Архангельського, близько 1600 р., списків [13, с. 352–355, № 207]. Раніше, Л. А. Гнатенко кодекс датувався останньою чвертю XVI ст. [4, с. 56, 78, № 32, 68]; У Сперанського писана півустановом і скорописом XVII ст. Дослідженням кодексу займався студент М. Державін [28, с. 94].

№ 168. [Требник]. Друга чверть XVI ст. 8^о, 9 арк. Філігрань *голова бика з хрестом обвитим змією*, арк. 1/3, сх. Лихачов, № 3420 (1538). Визначення жанру рукопису, встановлення рисунку водяного знака й датування було проведено, для даної статті, Л. А. Гнатенко. У Сперанського Уривок сербського письма XVII ст. [31, с. 26–28].

№ 128. *Тріодь Пісна і Цвітня. 20–40-ві роки XVIII ст. 4^о, 201 арк.* філіграні *герб Амстердама* трьох різновидів: 1) арк. 1, 8, под. Дианова 1998, № 427 (1733); 2) арк. 67–75, 107–113, сх. Дианова 1998, № 349 (1733), № 352 (1735); 3) // *LAROCHE*, арк. 11–66а, 76–106, 114–192, под. Neawood № 417 (1720) Уточнення жанру, датування та опис кодексу проведено Е. С. Клименко [16, с. 198–200, № 58]. У Сперанського – Тріодь нотна кінця XVII ст. [20, с. 5], у Ю. П. Ясиновського Тріодь нотолінійна другої половини XVIII ст. [33, с. 154].

Отже, рукописна книга XVII ст. із зібрання бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька залишається ще мало-дослідженою й комплексно не розробленою як об'єкт археографії, кодикології, палеографії та кодикографії. У проведеному нами дослідженні встановлено історію описування рукописів та час написання для більшості рукописів, які в попередніх описах та дослідженнях мають хронологічно широкі дати створення. До кодексів та уривків XVII ст. нами зараховано 28 рукописів, з яких тільки п'ять мають сучасні повні археографічні, кодикологічні та палеографічні описи, зроблені М. К. Іванніковою (№ 38, 39) й

Е. С. Клименко (№ 4, 129, 176), та один короткий опис, зроблений Ю. П. Ясиновським (№ 158).

Список використаних джерел

1. *Апанович Е. М.* Вкладные, владельческие, дарственные записи и приписки переписчиков XVI–XVIII вв. на рукописных книгах ЦНБ АН УССР / Е. М. Апанович // История книги и издательского дела: Сборник научных трудов. – Л., 1977. – С. 22–52.

2. *Апанович Е. М.* Историческая рукописная книга XVII–XVIII вв. в фондах Центральной Научной библиотеки АН УССР / Е. М. Апанович // Книга в России до середины XIX века. Отдельный оттиск. – Л.: Наука, 1978. – С. 195–204.

3. *Герасимов А. А.* Филигранные XVII века на бумаге рукописных печатных документов русского происхождения / А. А. Герасимов [Послесл. и коммент. С. А. Клепикова]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 259 с.

4. *Гнатенко Л. А.* Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / Уклад., перед. Л. А. Гнатенко. Вступна стаття П. С. Соханя. – К., 1995. – 113 с.: 8 іл.

5. [Дианова Т. В.] Водяные знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ / Сост. Т. В. Дианова, Л. М. Костюхина. – М.: ГИМ, 1980. – 172 с.

6. [Дианова Т. В.] Филигрань «Кувшин» XVII в. / Сост. Т. В. Дианова. – М.: ГИМ, 1989. – 28 с.

7. *Дианова Т. В.* Филигранные XVII–XVIII вв. «Голова шута»: Каталог / Т. В. Дианова. – М., 1997. – 166 с.: ил. – (Тр. Гос. ист. музея; Вып. 94).

8. *Дианова Т. В.* Филигранные XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердама» / Т. В. Дианова. – М.: ГИМ, 1998. – 168 с.: ил.

9. *Добиаиш А. В.* Заметки об основной библиотеке историко-филологического института кн. Безбородько, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИБ в Нежине. – Нежин, 1895. – Вып. XV. – С. 3–18.

10. *Іваннікова М. К.* Рукописні книги XVII ст. та рукописно-книжні зібрання Інституту рукопису НБУВ / М. К. Іваннікова // Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов. – Киев-Симферополь, 2002. – Вып. 4. – С. 5–10.

11. *Іванніков, М. К.* Філігранологічний аналіз у кодикології рукописних книг XVII ст. (на прикладі Руського Хронографа редакції 1620 р.) / М. К. Іваннікова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 217–240.

12. *Іваннікова Марія Костянтинівна.* Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: історико-кодикологічний опис: дисертація канд. іст. наук: 07.00.08 / НАН України; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 195 арк. Бібліогр.: арк. 166–195.

13. *Іванова О. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського :

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34 наук. кат. : палеогр. альбом / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко; редкол. : Л. А. Дубровіна (голова) та ін. – К., 2010. – 791 с.: іл.

14. Каманін І. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651) / І. Каманін, О. Вітвіцька. – К., 1923. – 144 с.

15. Клепиков С. А. Филиграні и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века [Справочное пособие] / С. А. Клепиков. – М. : Изд-во Всесоюз. книжной палаты, 1959. – 305 с.; ил.

16. Клименко Е. С. Кириличні співочі рукописи монодійної традиції XII – початку XX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : Історико-кодікологічне дослідження : Каталог : Палеографічний альбом / Е. С. Клименко, О. М. Гальченко; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – 305 с.: іл.

17. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках: атлас / Э. Лауцявичюс = Laucevicius E. Paper in Lithuania in XV–XVIII centuries: atlasas / E. Laucevicius E.; Центральная библиотека Академии Наук Литовской ССР; Комиссия по истории естествознания и техники при Президиуме Академии Наук Литовской ССР. – Вильнюс: Минтис, 1967. – 577 с.

18. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках / Э. Лауцявичюс; [сокращенный перевод с литовского Ю. В. Андрияшайтите]; Археографическая комиссия Академии Наук СССР; Центральная библиотека Академии Наук Литовской ССР. – Вильнюс: Мокслас, 1979. – 187 с.

19. Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков / Н. П. Лихачев. – СПб, 1899. – Т. 1–3.

20. Міщук С. М. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В. М. Перетця в Україні / С. М. Міщук // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 4. – С. 23–36.

21. Міщук С. М. М. Н. Сперанський – бібліограф та палеограф слов'янської рукописної книги з бібліотеки Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині / С. М. Міщук // Література та культура Полісся / [відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко]. – Ніжин, 2008. – Вип. 42 : Спадщина М. Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – С. 247–257.

22. Міщук С. М. Бібліотека Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині та її рукописна колекція (друга половина XIX – 10-ті роки XX ст.) / С. М. Міщук // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С. 14–19.

23. Міщук С. М. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія / С. М. Міщук / відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Полісся, 2009. – 380 с.; іл.

24. Міщук С. М. Внесок учених Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині у дослідження рукописних пам'яток: друга половина XIX – 10-ті роки XX ст. / С. М. Міщук // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб.

ISSN 2224-9516 Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 2012. Вип. 34 [редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін.]; М-во освіти і науки України, Одес. нац. політех. ун-т. – Одеса : Астропринт, 2009. – Вип. 15. – С. 261–271. – (Історія).

25. Міщук С. М. М. І. Лілеєв та Є. В. Петухов – книгознавці, археографи рукописних пам'яток / С. М. Міщук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 4. – С. 46–51.

26. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18–20 февраля 1914 г. / В. Н. Перетц. – К., 1914. – 85 с.

27. Петухов Е. В. Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн. Безбородко. – К., 1895. – 56 с.

28. [Сперанский М. Н.] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине / Сост. под ред. М. Сперанского. – М., 1900. – III, 143 с.

29. [Сперанский М. Н.] Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине (Окончание) / Сост. М. Сперанским. – М., 1901. – VIII, 39 с.

30. [Сперанский М. Н.] Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1901–1903 гг. / Описание составлено М. Сперанским. – Нежин, 1903. – 28 с.

31. [Сперанский М. Н.] Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г. Нежине. Приобретения 1904–1905 гг. / Описание сост. М. Сперанским. – Нежин, 1905. – II, 40 с.

32. Тромонин К. Я. Изъяснения знаков, видимых на писчей бумаге, посредством которых можно узнать, когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов / К. Я. Тромонин. – М., 1844. – XV, 62, 22, СХХХІ с. (2-е изд.: Tromonin's watermark album. Hilversum, 1965 (Monumenta chartae papyraeae historiam illustrantia. Vol. XI).

33. Ясиновський Ю. П. Нотні рукописи у фондах ЦНБ АН УРСР (Ірмологія) // Фонди відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: збірник наук. праць. – К., 1982. – С. 130–154.

34. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть : Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів: Місіонер, 1996. – 623 с. – (Серія: Історія української музики).

35. Brique C. M. Les filigranes. Dictionaire historique des margues du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Leipzig, 1923. – Vol. 1–4.

36. Churchill W. A. Watermarks in paper in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. – Amsterdam, 1935. – 94, CDXXXII p.

37. Heawood E. Watermarks mainly of the 17 th and 18th centuries / E. Heawood. – Hilversum : The paper publ. Society, 1950. – (Monumenta chartae papyraeae historiam illustrantia; Vol. 1).